

hacet yoktur; müsteşrikler bunun mâhiyeti ve tâbi olduğu usûl ve kaideler hakkında şimdiye kadar birçok tetkiryklar yaptıkları gibi, muhtelif islâm dillerinde ve türkcede de bu hususta eski yeni, basma ve yazma birçok şeylere tesadüf olunur. Bunlar arasında mese-lâ İstanbul'dan Mekke ve Medine'ye kadar tâkryb edilen yolları, menzilleri gösteren, - hat-tâ m a n z u m - eserler de vardır ki, bunlar-dan, M e h m e d E d i b'in 1682 de yazıl-mış *Menâsik al-Hacc* kitabı (1232 H. — 1816/7 M.) de İstanbul'da basılmış ve mu-ahharan B i a n c h i tarafından fransızcaya ihtisar edilerek tercüme olunmuş ve Paris Coğrafya Cemiyeti seyahatnâme ve muhtıraları külliyyatında neşredilmiştir [Bu tercümedeki tarihlerin, basma metine göre yanlış oldu-ğunu ve ihtiyatla kullanılması lâzımgeldiğini, F. Taeschner söylemektedir: *Türkiyat Mecmuası*, C. II, S. 307].

Muhtelif islâm memleketlerinde hacca gidenlerin tâkryb ettikleri başlıca yollar arasında, Suriye'den geçen yol, önce *Bağdad* ve sonra *Kahire* islâm âleminin en mühim merkezleri olmak mâhiyetini kaybettikten sonra, XVI. asır ortalarına doğru, gittikçe çoğalan bir ehemmiyet kazandı. Mütemâdi genişleyen Osmanlı İmparatorluğunun birçok yerlerinden, Irak, Azerbaycan, Kafkas, Kırım, Balkan memleketlerinden, Macaristan sâhalarından gelen hacılar, bilhassa bu yolu tâkryb ediyorlardı. Osmanlı devleti için yalnız dinî değil, siyâsî, askerî ve ticarî büyük kıymeti olan bu yolda, devletin büyük bir ehemmiyet vermesi tabii idi. İşte, bütün bu âmiller te'siriyle, bu yolu tanzim ve emniyetini te'min çareleri düşünüldü. *İstanbul*'dan *Şam*'a kadar olan yol, çok nüfuslu, ekilmiş, âsâyişi muntazam memleketlerden geçiyordu. Fakat *Şam*'dan sonra, bozkır ve her şeyden mahrum çöl, yâni, daima yağmacı bedevilerin taarruzuna uğramak tehlikesinde olan bir yol başlıyordu. İşte bu sebeble, buradaki her menzil, içinde kuyusu ve erzak deposu bulunan küçük bir kale mâhiyetinde idi.

J. Sauvaget, *Beylan*'dan başlayarak *Şam*'a kadar hac yolu üzerinde bulunan muhtelif kervansaraylar hakkında mâ-

J. S a u v a g e t, *Les Caravanserais syriens du Hadjdj de Constantinople* (Ars islamica, Vol. IV. 1937, p. 98 - 121), haritalar, plânlar, ve ilâve edilmiş resimlerle.

Arab filolojisinde ve islâm tarihindeki vukufundan başka, islâm arkeolojisine, epigrafisine, islâm şehirlerinin tarihî topoğrafyasına dair ciddi neşriyat ile de haklı bir şöhet kazanan M. J. S a u v a g e t'in bu küçük makalesi, Türk medeniyeti tarihi bakımından çok önemlidir. İslâm dünyası için *hacc*'in ehemmiyeti hakkında fazla söze

lûmat vermekte, ve İstanbul - Beylan arasındaki kervansaraylar hakkında ayrıca araştırmalar yapılmasını bir temenni olarak ileri sürmektedir. Yalnız bu yol üzerindeki han ve kervansarayların değil, *Anadolu'nun askerî - ticarî sair ana yolları* üzerindeki mümasil mimarî âbidelerinin, kabil olduğu kadar etraflı sûrette tarihî ve arkeolojik bakımlardan tetkiryki, bizim de en büyük temennilerimizden birini teşkil ediyor. Bu yapılmadan, Anadolu'nun ticaret tarihini, hattâ siyâsî ve askerî tarihini lâykiyle anlamağa imkân olmadığını burada bir defa daha hatırlatmak faydasız değildir sanıyorum. Şimdiye kadar tetkiryk edilmemiş olan Suriye hanları hakkında ise, yine J. Sauvaget'in hazırlamakta olduğu «*Suriye vilâyetlerinde Memlûklerin resmî postu (berid) teşkilâtına aid âbideler ve yollar*» adlı bir eserde izahat verileceğini, bu makaledeki bir nottan anlamaktayız.

Şehirlerdeki han ve kervansarayların gayelerinden ayrı bir maksadla yapıldıkları için mimarî bünyeleri onlardan tamamıyla ayrı olan bu yol (menzil) kervansaraylarından, iptida *Beylan'daki han* tasvir ediliyor. Yolun şimâl kıyısındaki bu bina, eski halini kaybederek türlü tâdiller ve ilâveler görmüşse de, bunun hakıyıkî şeklini anlamak müşkül bir iş değildir. Plânı verilen ve kısa lâkin açık bir tavsifi yapılan bu bina-daki kırık bir kitâbe, bunun Kanunî Süleyman tarafından (957 Şaban) mda (Ağustos - Eylül 1550) yaptırıldığını bildiriyor. Bunun karşısında türk tipindeki güzel caminin Selim II. devrine aid olduğunu biliyoruz.

Bundan sonra *Kara Mugurt* kervansarayı tavsif edilmektedir. Bagras köyü civarında, bir ırmak kenarında bulunan bu kervansaray, çoktanberi harap bir haldedir ve kullanılmamaktadır: Daha bundan bir asır evvel, 1848 de bunun harap bir halde bulunduğunu seyyahların şehadetleri sayesinde biliyoruz. Bina, bu yol üstündeki diğer hanlardan daha büyüktür. Meselâ *Beylan'daki* 32 × 70 eb'adında olduğu halde, bu, 122 × 161 metroluk bir sath üzerindedir; lâkin binanın kapalı kısmı 2800 metre murabbamı geçmemektedir. Binanın ortasında şüphesiz bir mescidin enkazı

göze çarpıyor. Yapılışı o kadar itinalı olmayan bu binanın Murad IV. devrinde (1048 M. — 1638 M.) yapıldığını Niebuhr söylemektedir. Bu makalede, kervansarayın mimarî bakımından kısa lâkin vazih bir tavsifi de yapılmıştır.

Netâyic-ül-Vukûât müellifi, *Defterhane* de mevcut bir vakfiye'ye istinad ederek, bu kervansaray hakkında çok mühim ve etraflı mâlûmat vermektedir ki, M. Sauvaget'in izahlarını birçok noktalardan tamamlayacak ve düzelterek mâhiyette olan bu mâlûmat, hütün bu gibi kervansarayların iç teşkilâtını anlatmak bakımından da son derecede mühimdir: Ahmed III. devri başlarında bir aralık sadrâzamlıkta da bulunmuş olan Enişte Hasan Paşa vakfiyesine göre, hâremeyn yolu üzerinde *Şeyh-ul-Hadid* mukâtaası dahilindeki *Kara Murgul* etrafındaki köy ve tarlalar harap ve tehlikeli bir halde olduğundan, defterdarlık tarafından buna beş bin kuruş kıymet takdir edilmiş. Hasan Paşa bu mukâtaayı yedi bin beş yüz kuruşa satın aldıktan sonra, hem yol emniyetinin temini hem de bu mukâtaadaki ahalinin refâh ve âsâyişi için burada bir kale yaptırmış. Kale içine de bir cami, bir çifte hamam, doksan ocaklı büyük bir han, bir mektep, bir imaret, otuz dükkân, ve kaledeki neferlerle mütevellî, kâtib, vâiz, müezzinler ve kayyim gibi vazife sahipleri için lüzumu kadar evler yapılmış. Vakfa tehdil edilen bu mukâtaa hâsılâtından verilmek üzere, günde on beşer akçe ulûfe ile 26 süvari, otuz akçe ulûfe ile bir süvari ağası, yirmi akçe yevmiye ile bir Kethüda, on yedi akçe yevmiye ile bir alemdar, on altı akçe yevmiye ile bir çavuşdan mürekkep ve yolların âsâyişini muhafaza ile mükellef bir *seyyar kuvvet* vücade getirilmiş. Ayrıca, kalenin muhafazası için de onar akçe yevmiye ile on beş piyade neferi, on beş akçe yevmiye ile bir dizdar (yâni kale muhafızı), ve on ikişer akçe yevmiye ile dört bevâb (kapıcı) tayin edilmiş. Bunlardan başka, cami, mektep ve imaret memurları için de münasib yevmiyeler tahsis olunmuş. Kervansarayda hiz-

met eden hüti bu memur ve neferlere, her gifti 240 dirhem olmak üzere yevmiye seksen iki çift fodla tayin edildiği gibi, imarete pişirilecek plāv ve zereden de verileceği tasrih olunmuştur. Yolculara yemek vermekle mükellef olan imaret için senede 185 kile piring, 444 okka sade yağ, 3200 okka koyun eti, 300 okka bal ve bunlarla mütenasip sair erzak tahsis olunmuştur [*Netâyic-ül-Vukûât*, C. II, S. 105 — 106]. Vakıf hâsıratından yalnız günde ellişer akçeyi hemşirelerine tahsis eden Hasan Paşa'nın, mukâtaayı vakfa tebdil sûretiyle vücûde getirdiği bu aile vakfının, hakikatte âmme menfaatine hizmet eden çok hayırlı bir te'sis olduğunu söyleyen *Netâyic-ül-Vukûât* müellifinin bu mütâleasına iştirak etmemek imkânsızdır. Görünüşte aile vakfı mâhiyetini arzeden birçok te'sislerin daha ziyade hayrî vakıflar olduğunu isbat için verilen bu misâl, çok güzel bir tesadüf eseri olarak, hem M. Sauvaget'in *Kara Murgut* kervansarayı hakkındaki izahatını tamamlamakta, onun zamanı hakkında Niebuhr tarafından verilen mâlûmatı düzeltmekte, hem de bunlardan daha mühim olarak, yollar üzerindeki *müstahkem kervansaraylar*'ın dahilî teşkilâtını mükemmelen göstermektedir. Yalnız Osmanlı devri için değil, ondan evvelki devirlerde de mümasil müesseselerin iç teşkilâtını anlamak bakımından bunun büyük ehemmiyeti meydandadır. Muhtelif vesilelerle, vakfiyelerimizin içtimâî tarih bakımından ne emsalsiz bir malzeme kaynağı olduğunu söylerken aslâ mübalâğa etmemiş olduğumu, Enişte Hasan Paşa'nın bu vakfiyesi de en parlak bir sûrette isbat etmektedir.

Zanbakıye'de artık son izleri de ortadan kalkmış bir kervansaray bulunduğunu sadece kaydeden müellif, *Cisr-es-Sugûr*'daki kervansarayı tavsif ediyor. Etrafındaki binalarla kapatılan, muhtelif tâdillere uğratılarak eski şekli bozulan bu binanın bugünkü hali kısaca anlatıldıktan sonra, mahallî rivayetlere ve binanın umumî plânına göre, eski vaziyeti de tesbit olunmaktadır. Burada birtakım dükânlar, bir hastahane ve bir hamam bulunduğu da tahmin ediliyor ki, sair türk kervansarayları hakkındaki bilgilerimize nazaran — meselâ Prof. A. Gabriel tarafından tetkik edilen *Malatya* ve sair yerlerdeki ker-

vansaraylarla mukayese edilince — gayet tabii görülür. Büyük bir îtina ile yapıldığı görülen bu güzel binadaki küçük bir kitâbe, kapıcılarbaşı Hacı İsmail ağa tarafından 1242 de (1826 — 1827 M.) de tâmir edildiğini anlatmaktadır. Sadrazam Köprülüzâde Ahmed Paşa tarafından 1071 — 1087 (M. 1760 — 1766) yılları arasında yaptırıldığı, yukarıda bahsettiğimiz *Menâsik* kitabından anlaşılmaktadır.

Kal'at al-Mudîyk'da, iyi muhafaza edilmiş bir hâlde bulunan kervansaray, aynı isimdeki köyün civarındadır. Eski bir kale ile muhafaza edilen bu köy halkının da istifadesi için, buradaki mescid kervansarayın içine değil, dışına yapılmıştır; ve bundan dolayı, emsaline göre daha büyük bir nisbettedir. Üzerinde bir kitâbe olmadığı cihetle hangi devre aid olduğu ve kimin tarafından yaptırıldığı kat'i sûrette tâyin edilememekle beraber, mimârî hususiyetlerine, teknik bakımından mükemmelliğine bakılırsa, XVI. asır sonlarına ve XVII. asır başlarına aid türk eserlerinden olduğu tahmin olunabilir. Bina'nın kısa bir tavsifinden başka, plânı ve resimleri de ilâve edilmiştir.

Er-Resten'deki kervansaray, yakın zamanlara kadar çok mükemmel bir halde muhafaza ediliyordu. Plânı bakımından eyyûbî-memlûk kervansaraylarıyla bâzı benzerlikler göstermekle beraber, bu binada yolcuların istirahatini te'mine yarıyacak birtakım yenilikler mevcuttur ki, bunlar, binanın bir osmanlı eseri olduğuna aslâ şüphe bırakmıyor. Kervansarayın mimârî bakımından kısa bir tavsifini veren müellif, zamanını tâyin hususunda ne bir kitâbeye ne de tarihî bir kayda tesadüf etmediğini söylemekle beraber, XVI. asır sonlarına veya XVII. asır başlarına aid bir Osmanlı eseri olduğunu tahmin ediyor.

Bundan sonraki menzil olan *Hasye*'deki kervansaraydan artık hiçbir iz kalmamıştır. XVII. asırda buradan geçmiş olan fransız seyyahı J. Thévenot burada kesme taştan yapılmış büyük bir han bulunduğunu görmüş ve buna aid oldukça mühim tafsilât vermiştir. Bu tavsife ve şimdi bu köy civarında kalan bâzı bakiyelere dayanarak, muharrir, şu neticelere varıyor: Burada üç ayrı binadan mürekkep bir mimârî grupu vardı; birincisi, Osmanlılardan evvelki devre

aid eski bir han; ikicisi, kervanları bedevî hücumlarına karşı muhafaza için burada bulundurulmuş ufak bir askerî küt'ayı barındıracak küçük bir kale, üçüncüsü Osmanlılar devrinde yapılmış daha büyük nisbette ikinci bir han. Kanunî Süleyman'ın kaleyi tâmir ettirdiğine dair kırık bir kitâbe parçası, bunun zamanını azçok tesbite yardım edebiliyor. Bugünkü mescid binasının, eski kervansarayın ortasına isabet ettiği de kolayca tahmin olunabilir.

Bunu tâkiyeden *En-Nebk* menzilerindeki han, bâzı cihetlerden *Cisr-es-Sugûr*'daki binayı hatırlatmaktadır. Yalnız, mescid ortada değil, ortadaki avlunun bir köşesinde; ve oldukça azametlidir; plân bakımından, İstanbul'daki türk camilerinin iptidâî tiplerinden birine mensuptur. Bu mescidin yalnız yolcular değil köy halkı tarafından da dinî ihtiyaçlarını karşılamak üzere kullanılması, daha büyük bir nisbette yapılmasını icab etmiş olacaktır. Kervansaray kapıları kapalı olduğu zamanlarda da mescidin köy halkı tarafından kullanılabilmesi için, binanın umumî plânında bâzı değişiklikler yapılmıştır. Thévénot'ya ve binanın mimârî hususiyetlerine dayanan muharrir, bunun XVII. asır ortalarına aid olduğunu tahmin etmektedir.

Beylan - Şam yolunun sonuncu menzili olan *El-Ktaif*'deki han, bugün kısmen harap olmakla beraber, muazzam bir binadır. Muhtelif ihtiyaçları karşılayan muhtelif binaların birleşmesinden hasıl olan haşmetli bir küll'dür. Yerli an'aneleri ve Thévénot tarafından verilen mâlûmatı, doğrudan doğruya binanın tetkikinden edindiği kanaatlerle birleştiren muharrir, bu muazzam kervansarayın çok mükemmel dahilî teşkilâtını anlatmaktadır: Büyük bir dikkat ve incelikle asıl hana ilâve edilen ve ona âdeta minyatür halinde bir şehir manzarası veren mescid, dükkânlar, hamam, kahve, yolcuları dinlendirecek ve alışkın oldukları şehir havasını teneffüs ettirecek bir muhit yaratıyor. Yer altından künklerle uzak mesafelerden getirilen bol su, ve kullanılan suyu dışarı akıtan ve vaktiyle hanın önündeki bir bahçeyi sulamağa hizmet eden muntazam mecrâlar, bilhassa dikkate lâyıktır. Muhtelif plânlar ve resimlerle canlandırılan bu binalar, anlaşılıyor ki, çok itinalı

bir sûrette yapılmış ve bilhassa asıl han binası oldukça iyi bir şekilde muhafaza edilmiştir. Binalarda hiçbir kitâbe bulunmamakla beraber, muhtelif seyyahların şehadeti bunu Yemen fâtihi *Koca Sinan Paşa*'ya isnad etmektedir. Bu bakımdan, bu bina, yine onun *Şam*'da yaptırdığı cami ile (1000 H. — 1591 M.) aynı devre aid demektir.

M. Sauvaget, bu sekiz kervansaray hakkında ayrı ayrı yaptığı tetkiklerden şu umumî neticeleri çıkarıyor: Evvelâ, bütün bu binaların tamamıyla türk karakterini taşıyan eserler olduğu muhakkaktır. Bu sekiz kervansaraydan beşi, plân bakımından, Suriye mimârî eserlerine tamamıyla yabancıdır; ve Anadolu türk eserlerinin aynidir; bunların ilk örneklerini Selçuk devri hanlarında aramak lâzımdır. Plânları eyyûbî-memlûk devrine aid Suriye hanlarına benzeyen diğerlerine gelince, nisbetlerin daha büyük olması, yolcuların istirahatini te'min için yapılan birtakım tâdiller, bunların Osmanlı eseri olduğuna bâriz birer delildir. Bundan başka, salonların kereste ile örtülmesi, dam tarzı, mescidlerin tipi, ocaklar, kubbe ve kemer şekilleri, bütün bunlar, bu âbidelerin, *Bağdad*'dan *Budin*'e ve *Tunus*'a kadar muhteşem tezahürlerine şahit olduğumuz Osmanlı sanatına mensup olduklarını gösteriyor. İmparatorluk sanatının, muhtelif muhitlerin ihtiyaçlarını kolaylıkla karşılayacak değişiklikler gösteren inceliğine ve canlılığına hayran olmamak kabil değildir. Daha evvelki devirlerin sağlam, basit, lâkin iptidâî ve çetsiz, âdeta seri halinde mahsûllerine mukabil, Osmanlı mimârîsi, kabil olduğu kadar mahallî ihtiyaçlara ve imkânlarla uyan, daima birbirinden farklı hususiyetler, ayrılıklar gösteren mahsûller meydana koymuştur. Eyyûbî ve memlûk devirlerine aid kervansaraylarda yolcuların ihtiyacını te'min etmekten başka birşey düşünülmediği halde, Osmanlı kervansaraylarında daima bir sanat düşüncesi, mimârî bir itina, kendini göstermektedir; hattâ *Ktaif* kervansarayı, Osmanlı mimârî mektebinin en bâriz eserleri arasında sayılacak kadar mükemmeldir.

M. Sauvaget bu güzel tetkikini bitirirken, bütün bu eserlerin Osmanlı İmpara-

torluğunun büyüklüğüne birer şahit olduğunu. halbuki çok uzun zamanlardanberi bir taraftan bu devletin inhitat devirlerinde arzettiği geri manzaralara diğer taraftan da — türk düşmanlığını şiâr edinen — ekalliyetlerin görüş tarzlarına aldandılarak. bu hususta haksız hükümler verildiğini söylüyor. Şimdiye kadar yazılarımda anlatmağa çalıştığım bu hakikatin, Osmanlı devrinin medenî tezahürlerini *tamamiyle ilmî* bir şekilde tetkik eden ciddi garb âlimleri tarafından - doğrudan doğruya hâdiselerin ve eserlerin şahadetiyle - anlaşılmağa başladığını görmek, bizim için, yalnız millî değil ilmî ve insanî bakımlardan da, büyük bir memnuniyet kaynağıdır. İlmin ve ilmî hakikatlerin, herşeye rağmen, muzaffer olacağına inananlar, bence, aldanmayacaklardır. Başka bir eserinde, büyük Selçuk İmparatorluğu devrinin mimârî âbidelerini tetkik ettikten sonra, islâm medeniyeti tarihinde bu muazzam İmparatorluğun oynadığı muazzam rölü muvafakıyyetle belirten M. Sauvaget, ilmî bitarafılığı ve ilim haysiyetini herşeyin

üstünde gören geniş bilgili ve geniş görüşlü hakıyki bir tarih araştırmacıdır. Onun bu kıymetli vasıflarını, bu küçük fakat mühim yazısında da kuvvetle görmekteyiz. Osmanlı tarihine aid kaynaklar — vekayinâmeler, seyahatnâmeler, coğrafi eserler, vakıflar arşivi ve sair arşivler — tetkik edilecek olursa, yukarıda bahsedilen mimârî eserlerinin zamanına, hattâ onların dahili teşkilâtlarına aid bâzı yeni tafsiylâta tesadüf edileceği muhakkak gibidir. Bilhassa bunlara aid - yukarıda bahsettiğimiz *Enişte Hasan Paşa vakfiyesi* gibi - diğer vakfiyeler ele geçecek olursa, içtimâî tarih ve vakıflar tarihi bakımlarından, daha birçok mühim şeyler öğrenileceği kolaylıkla tahmin olunabilir. Genç tarihçilerimizden birinin bu mevzû üzerinde çalışarak M. Sauvaget'in bu arkeolojik çalışmasını diğer bir cepheden tamamlamasını temenni ederken, arkeoloğlarımızın da *Anadolu hanları* üzerinde, bu tarzda araştırmalar yapmaları temennisini tekrardan bir türlü kendimizi alamıyoruz.

M. Fuad Köprülü